

Brigitte Döbert

Szarajevó retró

A Kelet itt Nyugaton

(SZARAJEVÓ) — Szarajevó az a hely, ahol többek egybehangzó tanúsága szerint, több szarajevói szerint is, a Kelet kezdődik. Mit jelent a számunkra ez a Kelet? Mit asszociálunk ehhez a szóhoz: fűszeres illatokat, hastáncos köldököt és hóhérokat, akik selyemzsinórral küldik a bűnösöket a túlvilágra, érzéki örömök, vallásos kérlelhetetlenség és kegyetlenség elegyét? Vajon egy velünk nem egyidejű jelent látunk-e a "mesés Keletben"? Vagy éppen egy már meghaladott régmúltat?

Ha Szarajevó az első orientális város, egyúttal az a város is, ahol a másik, az idegen kezdődik? Mert a Kelet definíciója szerint idegen. De megintcsak nem lehet annyira idegen, hogy ne tudjuk élvezni. Sokszor csak amolyan összehasonlítási alapul szolgál, amelyhez viszonyítva önmagunkat jobban megismerjük, amelyre saját vágyainkat kivetítjük, sokszor hagyjuk magunkat általa a mítosz- vagy legendateremtés tévútjára csalni, egészen a tények elferdítéséig. Mert ha túl van adagolva, riadalmat és rettegést vált ki belőlünk.

Íme egy példa. Rebecca West 1936 és 1938 között háromszor utazta be Jugoszláviát, és erről írt is egy könyvet, egy vaskos kötetet ezzel a címmel: *"Fekete bárány és szürke sólyom"*. Ebből nyolc fejezetet szentel Szarajevónak, kerek 90 elragadtatott és viszolygó oldalt. Vörös fez alatt kék szemek, szőke haj, amelyet egy szellő kilibbent a fátyol mögül. Mint egy soha véget nem érő jelmezbálon, úgy érezte magát a brit utazónő, a muszlim eredetű "csendes érzékiség" saját puritán neveltetésének hiányosságaira emlékeztette, ugyanakkor egy hivatalos állami látogatás leírása félelemről tanúskodik, ezek szerint az embereket, akik karmazsin színű filc süvegben vagy feketébe burkolózva szótlanul álldogáltak a vasútállomáshoz vezető úton a szemerkélő esőben, "megigézve tartja egy régi lojalitás, bármikor megmérgezheti a régi gyűlölködés". Még a török minisztert is (akinek ez a fogadás szólt), arra készítette "ez a szörnyű, elmaradott tömeg fezekben és fátylakban", hogy inkább felfelé, a felettük lévő háztetőkre fordítsa a tekintetét.

Orient és okcident

Kelet és Nyugat egymás ellentétéként van kitalálva, ez a kis fogalompár — a német hagyományban még súlyosabban meg van terhelve, mint más nyugati kultúrákban — majdnem kétezer éves történelmet cipel magával. Mint megfelelője, a Napkelet és Napnyugat, nem is érthető saját történelmileg kialakult kulturális geográfiájából kiszakítva, amely mindig is magában foglalt politikai igényeket.

Az "Orient" a "felkelő napból" van rövidítve, így hívták a kései antikvitásban azt az egyházmegyét, amelynek a területe közvetlenül az arab félsziget után,

tehát nagyon hamar iszlamizálódott. A fogalom ebből adódóan több mindenre vonatkozik, többnyire a sémi kultúrákra utal, az iszlámra és a zsidóságra, de Mezopotámiára és Perzsiára, az oszmánokra és a levantei kereszténységre is. Az ennek megfelelő Napkelet kifejezés patinásabbá vált, a 18. századba visszamenet, egy olyan korba, amikor elhárították a tényleges arab és török veszedelmet Európa nyugati feléről, az iszlám hódító-térítő lendületének megálljt parancsoltak, és az Oszmán Birodalom visszaszorult a kontinens délkeleti peremére. Megengedhették maguknak — Lessing rá a legragyogóbb példa — a szellemi számvetés és nyugodt tolerancia fényűzését a másként gondolkodókkal szemben, éppúgy — mint mondjuk Mozart — az egzotikum élvezetét.

A Napnyugat (németül *Abendland*) kifejezésnek a nagy Brockhaus–lexikon négy hasábot szentel. Eszerint ez az ellentétpár az antikvitásban keletkezett politikai fogalomként: a despotikus Kelet a szabad Nyugattal szemben már akkor is. A kora-középkorban — amikor Nagy Károly császárrá koronáztatta magát, ráduplázva ezzel a Kelet–Római Birodalomra — a frank birodalommal egy új imperiális hatalom szilárdította meg magát, amely délről Mohamed híveivel találta magát szemben. A középkor fogalomköréből a pápaságban testet öltő Napnyugat eszméje is részben az ortodoxokkal, részben a muszlimokkal volt szembeállítva, míg aztán Konstantinápoly eleste után szekularizálódott, és kulturális–messianisztikus színezetet öltött: Ez jobban illett az Újvilág és a gyarmatok meghódításához valamint a nemzetállamok kibontakozásához. Ez a Napnyugat–felfogás mellesleg előfeltételezi a keresztény történelemfelfogást és az ebből fakadó haladáshitét, ami nélkül a tudományos szemléletmód, a felvilágosodás, a szocializmus és a kommunizmus nem állna meg, és ami nélkül kultúránk terjeszkedési vágyának nem lett volna eszmei igazolása.

Az "Orient" egy folklorisztikus köntösbe öltöztetett harci kifejezés, az elhatárolódás és — az Európán belüli kontextusban — a kirekesztés fogalma, démonizál: a Kelet az ördög, amelyet ki kell űzni. Az európai fölényérzetnek szüksége volt a keleti "elmaradottságra" (szüksége van az iszlámista terrorra?), hogy ettől elütően, és ennek fölébe emelkedve alakítsa ki a saját identitását. Ennek következményei arra a Keletre nézve, amely évszázadok óta otthonos európai földön, szörnyűek voltak, és nemcsak Szarajevóban és Bosznia–Hercegovinában. A nyelvileg felstilizált különbségek következtében is, amelyekkel a jugoszláv szocialista szövetségi állam látszólag jogokat ismert el, valójában azonban árkokat ásott — lövészárkokat.

"Csak most fogom fel szégyenszemre, mikor a saját szememmel látom azt, amit az európai kultúrák metszéspontjának, Napkelet és Napnyugat határának, a soknemzetiségű államnak hívnak. "Placcs" hallatszík, amikor a valóság hullámai nekiütözköznek a fogalmak parti szikláinak." Ezt jegyezte fel Juli Zeh 2001-ben Szarajevóban, boszniai utazása során. Mindenesetre az, ami itt mindig "placcs"—hoz vezetett, minden volt, csak nem a valóság.

Mert először is Napnyugat és Napkelet, mint az eddigiekben kimutattuk, szellemi konstrukciók eléggé homályos valóság tartalommal. Másodszor azonban, és ez a dolog fontosabb része: Hányféle nép is lakott Szarajevóban, tessék mondani? Az egykori Jugoszlávia hivatalos népszámlálásai szerint lényegében három nemzetiségből (*narod*) kellene kiindulni: szerbek, horvátok, muszlimok. Egy nép ill. nemzet fő kritériumai állítólag a közös eredet és a közös nyelv. A szerbek, horvátok és a későbbi muszlimok az i.sz. 7. évszázadban vándoroltak be a Balkáni félszigetre (állítólag két törzsből), és megértik egymást, ha azon a nyelven beszélnek egymással, amelyet az

egyszerűség kedvéért a "sajátjuknak" neveznek (amely nyelvnek a története, meg kell hagyni, elég bonyolult ahhoz, hogy a nyelv használói közül a nacionalistáknak elegendő muníciót szolgáltatson ahhoz a tézisükhöz, miszerint itt két teljességgel különböző nyelvről volna szó). Melyik valósághoz igazodunk, amikor a hivatalos jugoszláv nyelvi törvényt követve három népről beszélünk?

A muszlim népcsoport számára ebből az a furcsaság következett, hogy akkor is muszlimoknak nevezték őket, ha nem voltak vallásosak, vagy alig gyakorolták a vallásukat. Szerbek és horvátok is a felekezethez tartozás szerint — és csak aszerint — definiálják magukat, illetve a szüleik és nagyszüleik felekezeti hovatartozása alapján, őket mégsem nevezték ortodoxoknak vagy katolikusoknak. Ez az egyenlőtlenység a "népmegjelölésben" kirekesztést jelentett, ami annál többet nyomott a latban, mivel egy hivatalosan ateista államban történt. Ráadásul ezzel egy addig nemlétező internacionalizmust hívtak életre, mivel a muszlimok jobban igazodnak Mekkához és Isztambulhoz, mint a szerbek a moszkvai és konstantinápolyi pátriárkához vagy a horvátok a római pápához. Ma az eddigi muszlimok *bosnjac*nak, bosnyákoknak hívják magukat szemben a boszniaiakkal, abba a Boszniában élő horvátok és szerbek is bele vannak értve.

Ha "muszlim" volt a hivatalos nyelvtörvény szerinti elnevezés, a pejoratív–köznyelvi változata ennek a "török" volt, letöröközték őket, és letöröközik ma is. Dacosan felvállalja, magára veszi ezt az elnevezést és azonosul vele az így csúfoltak egy része.

"A bosnyákok — írja Emir Imamovic a futballjátékokról szóló esszéjében — szorult helyzetükben, hogy hogyan is definiálják magukat politikailag, a skizofrénia határát súroló lehetőséget választottak. A közös vonásokat hangsúlyozzák Bosznia–Hercegovinában, ugyanakkor mégis Törökország zászlaját viszik magukkal a futballmeccsekre, az Oszmán Birodalomhoz való kötődésükre utalnak tehát, amely az iszlámot behozta Boszniába, és azt látják a mai modern Török Köztársaságban, amit a boszniai horvátok és a boszniai szerbek Szerbiában — az anyaországot."

A törököknek csúfolt muszlimoknak legutóbb 1992–től 1995–ig drágán kellett megfizetniük többek között azért a kiváltságos helyzetért, amelybe annak idején az iszlám hitre áttérő elődeik jutottak: az oszmánok folyton a bosnyákokkal verették le a szerbek felkeléseit. Másrészt a porta ugyanilyen nem valami szép szabályszerűséggel rövidítette meg egy–egy fejjel az őshonos elitet, a muszlim bégeket és agákat, attól tartva, hogy különben hatalomvágyukkal a szultán fejére találnak nőni. A szegény muszlim parasztok — ők a kelet–frízek, azaz a rátóti legények a boszniai viccekben — inkább összefogtak a vidék máshitű, de éppúgy leigázott népeivel muszlim uraik ellen. A frontok nem mindig a hitek állítólagos törésvonala mentén húzódtak, a történelmi körülmények olyan kevert helyzetet alakítottak ki, ahol a megbízhatóan rekonstruálható tényeket felülírják a mítoszok és az érdekek. Még csak nem is a híres rigómezei csata volt 1389 Vid napján az egyértelmű vereség tényleges napja, a szerb uralkodók a 15. századig még többször felülkerekedtek.

Mindenesetre (egyik–másik történész által sokatmondóan vitatott) tény, hogy a boszniai muszlimok nem bevándorolt törökök, és nem is a római hódítás előtt már idetelepedett illírek leszármazottai (tehát nem arról van szó, mintha etnikailag más volna az eredetük), hanem a szláv lakosságnak egy része, akik áttértek az iszlám hitre. Az áttérést bizonyára nemcsak az igazhitűséggel az

iszlám államban együtt járó privilégiumok motiválták, hanem az iszlám meggyőző – és vonzereje is.

A boszniai muszlimokat eredetük dacára mégis idegeneknek tartják, mással sem a Rebecca West beszámolójában jelentkező ambivalenciák, sem a legutóbbi háború ellenségképe nem magyarázhatók, és Jugoszlávia kommunista múltja nélkül még számunkra is, akik a sok íc–re végződő nevű embert nem annyira tudjuk megkülönböztetni, azt a benyomást keltik, hogy ők nem idevalósiak. Mert a kommunisták betiltották a fátyolviselést, ami lényegbevágó intézkedés volt, amivel számos szerző foglalkozik — nézőponttól függően mint traumatikus élménnyel vagy mint a legjobb dologgal, amit a kommunisták a nőkért tettek. (Mindenesetre nem a szekularizálódás elősegítése érdekében történt, a férfiak fez–viselését például nem tiltották be úgy, mint Törökországban. Inkább azt a praktikus magyarázatot szokták adni erre, hogy a csetnikek a háború után sokszor női ruhában próbáltak elrejtőzni.)

A Kelet nem valódi képződmény, csak egy kép. Mivel a boszniai muszlimokat a Kelethez számítják, nem jut nekik szék az európai asztalnál. Két szék közé kerültek. Mivel a képek, amelyeket felülvizsgálat nélkül hordozunk magunkban, önkéntelenül is hatnak, ezek a képek strukturálják a világunkat, és ha nem szokjuk meg, hogy a kellő bizalmatlansággal viseltessünk velük szemben, hamar olyan vágányra terelik a gondolkodásunkat, amelyre gondos elemzés esetén nem akartunk volna kerülni. Időigényes és fáradságos, hogy az idegenséget ne csak valami egzotikumként fogyasszuk, hanem annak tényleges valóságába is belegondoljunk.

Szarajevó az a hely, ahol többek egybehangzó véleménye szerint, több szarajevói szerző véleménye szerint is, a Kelet kezdődik. Ez a hely talán segíthet nekünk abban — nem sokkal a legutóbbi háború után — hogy a Keletet végre saját identitásunk részének érzékeljük. Talán sikerül ebben a hegyek között egy völgykatlanba mintegy beszorított városban nyitottságot gyakorolni, pontosabban tartózkodást tanúsítanunk az attribúcióktól és a vélemény–nyilvánítástól, az ambivalencia elviselését. Legalább talán egy kis óvatosságot az olyan szép képzetek kezelésében, amilyen a Napkeleté.

Mindenképpen érdemes foglalkozni a szarajevói irodalommal, művészettel, zenével, végülis ez a város az alapítása óta együtt él a Napkelet és Napnyugat közötti feszültséggel, olykor kimondottan visszatekintésre átkozva, olykor mintha egy kilátástalan hedonizmusra volna ítélve, megint máskor pedig belső ellentmondásoktól megbénítva. De ha már Szarajevó ilyen nagy árat fizetett azért, hogy a Keletet képviselje nálunk, Nyugaton, akkor tartozunk annyival ennek a városnak, hogy múltjának iszlámhoz kötődő részeit se ne folklorizáljuk, se ne démonizáljuk. Csak vegyük komolyan, és fogadjuk el.

Published 2008–06–04

Original in German

Translation by Éva Karádi

Contribution by Magyar Lettre Internationale

First published in *Magyar Lettre Internationale* 68 (2008)

(c) Brigitte Döbert/Magyar Lettre Internationale

(c) Eurozine